

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Енчо Герганов,

Департамент по когнитивна наука и психология,

Нов български университет

на дисертационния труд **РАЗВИТИЕ НА ФОНОЛОГИЧНОТО ОСЪЗНАВАНЕ И БЪРЗОТО НАЗОВАВАНЕ ПРИ ДЕЦА, НОСИТЕЛИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

на Катерина Атанасова Щерева, докторант на самостоятелна подготовка.

Трудът е представен за защита с цел получаване на образователната и научна степен “доктор” по научната специалност Специална педагогика (логопедия)

В дисертационното си изследване Катерина Щерева си поставя за основна цел да проучи структурата на фонологичното осъзнаване и развитието му при деца с майчин език български. Допълнителната ѝ задача е да идентифицира децата с ниски резултати и прояви на дефицит въз основа на резултатите от различните тестове за фонологично осъзнаване (стр. 8). Тези цели и задачи са ситуирани в контекста на огромяването и по-точно в изследователската парадигма на четенето, включваща конкретни параметри, като скорост на четене, осмисляне на прочетеното и др. Темата е много актуална както за психолингвистиката на езиковото развитие на деца с майчин език български, така и за решаване на социално значими практически задачи, като ранното откриване на деца с комуникативни нарушения и разработване на ефективни програми за корекционна работа при обучението им.

Дисертационният труд е много добре структуриран в концептуален и логически план. В първа глава се разглеждат с необходимата достатъчност и задълбоченост проблемите, свързани с езиковото осъзнаване изобщо и фонологичното осъзнаване по-специално. Дефинирани са основните понятия, с които докторантката оперира по-нататък, и е направен преглед на научната литература, посветена на тези проблеми. Катерина Щерева много точно свързва конструкта фонологично осъзнаване с по-общия конструкт металингвистично осъзнаване или металингвистични знания за езика. В специален раздел тя проследява развитието на този конструкт от възникването му в края на 70-те и началото на 80-те години до наши дни, като разкрива множество различни аспекти на теоретичното му съдържание и конкретните му прояви в операционен план. Тя посочва същностни компоненти на семантиката му, като

“фонетичен анализ на думите” по Брюс, “лингвистичен анализ на фонологично равнище” по Матингли, концепцията за познаването и изпълнението на фонологичните единици според генеративната теория на Чомски, “осъзнатата чувствителност към звуковата структура на езика, която включва способността за идентифициране, изолиране, сливане, разделяне и манипулиране на звуковете на езика” по Адамс, Сноу и съавтори, Торгесон и Брайант и др. Представя водещи изследвания за връзката между фонологичното осъзнаване и четенето, като извежда важната постановка и на собственото изследване, че фонологичното осъзнаване е “силен индикатор за успех в усвояването на четенето” (стр. 11). Прави много полезни паралели между фонологичното осъзнаване и близки теоретични конструкти, като фонемна перцепция, звукова категоризация, фонемна сегментация, фонематичен анализ и много други. Синтезира изследванията за поэтапното формиране на фонологичното осъзнаване в 11 етапа. Показва и четирифакторната структура на фонологичното осъзнаване, разкрита от Рунге и Уоткинс въз основа на факторен анализ на данни, получени по 23 теста (стр. 17). Силно впечатление ми направи и фактът, че в подробния твърде съдържателен и добре структуриран преглед на изследванията по тази тема докторантката е включила най-силните теории и модели за перцептивна преработка на информацията, като конекционисткия подход и невронномрежовото моделиране, разработени от Румелхарт и Маклеланд в групата PDP, като концепцията за анализ отдолу нагоре и отгоре надолу при възприятие на думите и др. Въпреки някои неточности (“модел на връзките” вместо използваните в съответната българска научна литература термини “конекционизъм” или “невронни мрежи”) докторантката е предала същността на този подход и, най-важното, успяла е да покаже продуктивността му за изследване както на фонологичното осъзнаване, така и на процесите на четене. Нещо повече, тя използва този подход и за обяснението на дислексията, като привежда и коментира класическия конекционистки модел на Зайденберг и Маклеланд (фигура 3, стр. 59), разработен специално за тази цел. В обобщение на конекционистките подходи Катерина Щерева пише: “Като обобщение на цялостните модели на четене, можем да отбележим, че те поддържат идеята, че опитните читатели използват информация от различни нива на обработка, които се реализират симултанно в процеса на четене, т.е. не е необходимо обработването на по-низшите нива да е завършило, за да се включат по-високите. Информацията се синтезира от няколко източника симултанно и това подобрява

точността при четене.”(стр. 64). Трябва да подчертая, че за първи път в българските изследвания на дислексията се обръща внимание на невронномрежовите подходи за изследване на фонологичните перцептивни процеси и на процесите на четене, което говори за отличната подготовка на докторантката в тази област. Подробно и отново в контекста на съвременните теории за фонологичното осъзнаване и фонемната перцепция са разгледани и проблемите, свързани с най-разнообразните прояви на дислексията при децата в този период на езиково развитие. И тук докторантката представя продуктивни модели, които обясняват същността на тези езикови разстройства, като модела за интерактивното взаимодействие между нарушенията на говоримия и писмения език (стр. 66), нарушенията на фонологичното осъзнаване като основен фактор за проявите на дислексия при децата (стр. 72), връзката на бързото назоваване с фонологичното осъзнаване и дислексията (стр. 73) и др. Докторантката обръща специално внимание на теориите за дислексията, включващи фонологичното осъзнаване и бързото назоваване, като се спира по-специално на изследванията, фокусирани върху хипотезата за двойния дефицит. Тя формулира много точно тази хипотеза, постулираща корелация между фонологичното осъзнаване и бързото автоматично назоваване. След това разглежда резултати от изследвания, при които са разкрити три типа деца с дислексия – при едните доминира фонологичният дефицит с леки прояви на дефицит в скоростта на назоваване, при другите има повишен дефицит в назоваването и по-ниска степен на дефицит във фонологичното осъзнаване, при третите са налице и двата вида дефицит (стр. 78). В заключение към тази важна глава ще обобщя, че Катерина Щерева е обхванала най-силните, актуалните и адекватните продуктивни модели и изследвания по темата, като демонстрира както задълбоченото им познаване и разбиране, така и умението да синтезира идеи и да извежда най-съществените от тях за целите на своето изследване.

Във втора глава е представена изследователската методология. По-детайлно са формулирани целите, задачите и хипотезите на изследването. Целите са декомпозирани в три изследователски въпроса – 1. Каква е последователността на развитие на фонологичното осъзнаване на българските деца; 2. Каква е структурата на явлениято фонологично осъзнаване и какво е отношението на фонологичното осъзнаване към бързото серийно назоваване; 3. Фонологичното осъзнаване и бързото серийно назоваване предиктори ли са за усвояването на процеса четене (стр. 82). Изследователските въпроси,

от своя страна, са декомпозирани в 13 задачи (стр. 82-83). Формулирани са 12 хипотези (стр. 83-84), които могат да се проверят чрез съответните факторни или корелационни дизайни, описани по-нататък в тази глава. Целите, изследователските въпроси, задачите и хипотезите са изведени от богатите теоретични модели и постановки, представени в първа глава. Напълно в съответствие с изискванията за описание на експерименталните изследвания тук са дадени големината на извадките от изследвани лица, характеристиките на децата по пол възраст, група в ОДЗ и клас в училище, честотното им разпределение по тези показатели и др. Изследвани са общо 227 деца, което е доста добър обем на извадка за целите на статистическия анализ. Почти цялата останала част от втора глава е посветена на използвания инструментариум. Докторантката е задала критериите и обосновките за подбора на методиките. Всички тестови методики вече са прилагани в други изследвания най-вече на английски език. Катерина използва заложените в тях идеи и теоретични основания, за да разработи оригинални за българския език тестови методики, които са аналогични на съответните тестове за английския език. Използваната батерия включва 18 теста, групирани по 6 основни проявления на фонологичното осъзнаване и бързото серийно назоваване – римуване, класифициране, манипулиране, сливане, сегментиране, бързо серийно назоваване. Освен батерията от 18 тестови методики е направено изследване и на скоростта на четене при децата в първи клас. Чрез този инструментариум са операционализирани до равнище на измерване почти всички изследвани аспекти на фонологичното осъзнаване и още два когнитивни аспекта – бързо серийно назоваване на цветове и предмети. Описани са и процедурите за събиране на първичните данни. Процедурата на индивидуална работа с всяко дете, която е използвана, осигурява висока надеждност на получените данни от приложените тестове. В края на главата докторантката описва статистическите методи и процедури за проверка на предложените хипотези и дава обобщаваща схема за очакваните връзки и взаимодействия между изследваните теоретични конструкти. Катерина е предвидила и след това е използвала пълноценно и адекватно различни методи на статистическия анализ – от описателната статистика през корелационния и факторния анализ до най-мощния метод за установяване на каузални отношения дисперсионния анализ.

В трета глава са представени резултатите от анализа на първичните данни. Дадени са психометричните параметри на тестовете и оценките по описателните статистики. Дадени са също и сравненията между средните оценки на тестовете и

субтестовите по групи и подгрупи. Докторантката прави интерпретация на тези резултати в контекста на своите задачи и формулираните хипотези. Най-силните анализи са свързани с проверката на хипотезите за влияние на различните социодемографски и възрастови фактори върху зависимите променливи, измерени чрез съответните тестове и субтестове. Резултатите от анализите са представени таблично, в графична форма и текстово. Понякога едни и същи данни се дублират и триплират с различните начини на представяне. Например, средните стойности на осемте задачи за фонологично осъзнаване са повторени три пъти – веднъж в текста (стр. 103), втори път в таблица 5 (стр. 103) и трети път на графика 1 (стр. 104). Достатъчно е било да се дадат само на графиката, която се възприема най-добре. Ако някой се интересува от конкретните средни числови стойности, те са записани над съответните стълбове на посочената графика. В текста тези данни трябва да се подложат на съответни съдържателни интерпретации. Подобни повторения се срещат и на други места при представяне на конкретни данни от статистическите анализи. Трябва да подчертая сполучливата идея да се направи факторен анализ на тестовата батерия. Така докторантката разкрива двуфакторната ѝ структура. Единият фактор обхваща 14-те задачи от фонологичното осъзнаване, а вторият фактор – задачите за назоваване (на предмети и на цветове). Този резултат е важен за бъдещи изследвания, в които могат да се намалят задачите за фонологично осъзнаване. В известен смисъл те са тавтологични и в най-добрия случай увеличават обема на теста, което също е добро – така се постигат по-надеждни резултати. Основните хипотези са проверени чрез съответните дисперсионни и корелационни анализи, изпълнени професионално и интерпретирани в съответствие със задачите и хипотезите на изследването.

В последната четвърта глава докторантката е направила обобщения от анализите в предишната глава и е формулирала съответните изводи. Трябва да се подчертае умението ѝ да концептуализира операционни данни и да изпълнява по най-добрия начин в двете посоки дедуктивната верига “теоретично допускане – формулиране на съдържателна хипотеза – трансформирането ѝ в статистическа – проверка на статистическата хипотеза” (от теорията към операционните данни) и, обратно, “резултат от проверката на статистическата хипотеза – съотнасяне на статистическата хипотеза към съдържателната – теоретично осмисляне на проверената съдържателна хипотеза”. При тази проверка единайсет хипотези се оказват верни. Не

се потвърждава само една от хипотезите, че “фонологичното осъзнаване преминава през три етапа – осъзнаване на равнище сричка, осъзнаване на равнище начало и рима, и етап на осъзнаване на равнището на отделните фонемни сегменти” (стр.159). Катерина прави много интересни теоретични интерпретации на получените данни по отношение на последователността на развитието на фонологичното осъзнаване за българските деца, специфика на развитието на фонологичното им осъзнаване, отношението между фонологичното осъзнаване и бързото назоваване, фонологичното осъзнаване и скоростта на назоваване като фактори за идентификацията на децата с риск от дислексия. Тя завършва анализите с насоки за практиката и бъдещи изследвания. По отношение на практиката докторантката посочва как може да се стимулира фонологичното осъзнаване и как да се прави ранна превенция за децата с дефицити. По отношение на насоки за бъдещи изследвания пък тя формулира няколко интересни задачи, като например “проучване на интеракцията между фонологичното осъзнаване, от една страна, и речниковия фонд, паметта и/или езиковите умения на децата в този възрастов диапазон (от 4 до 7 години), от друга” (стр.171).

В множеството изследвания, реферирани в дисертационния труд, пък и в самата дисертация се обръща голямо внимание на фонемния анализ на думите, на фонемната им сегментация, конструират се съответни тестове и пр. Във връзка с това бих искал да задам въпрос към докторантката, на който да се опита да отговори по време на защитата и да коментира от гледище на фонемната сегментация на думите проблемите, свързани с дадения по-долу пример. Дали правилната фонемна сегментация на думите в примера ни помага да прочетем безпроблемно текста?

“Аовтерерфатът отарязва пньло и вряно сдъръажинето на дсеиртиацията. Сраквпата за пиронисте сдъжъра релаинте нучани псотинежия на дктортакната. Дритесаицията нпалъно увдетолррява изивксаняита към турд за почуавлане на нучаната спетен “дктор”.”

Като оценявам високо актуалността на темата, планирането и провеждането на изследванията, методологическата чистота, професионалното изпълнение на статистическите анализи и изцяло постигнатите цели на дисертацията, си позволявам да кажа, че много интересни задачи и резултатите от изпълнението им, които са предпоставени в богатите теоретични анализи и биха имали фундаментално значение за развитие на теорията за фонологичното осъзнаване, остават отвъд това изследване и са

въпрос на бъдещи проучвания. Към тях бих отнесъл същинските лонгитюдни изследвания с едни и същи деца, чрез които би се отговорило сравнително точно на въпроса за етапите на фонологичното осъзнаване. Тези изследвания трябва да се направят при по-строг контрол на подбора на децата. Трябва да се формират хомогенни и балансирани групи от деца, чийто майчин език е български. Отделно да се правят изследвания с деца-билингви, чийто майчин език е ромски или турски. Към тестовата батерия би могло да се включат и задачи за вероятностно прогнозиране на написани думи с цел да се установят етапите на овладяване на вероятностно-статистическата структура на българския език.

Авторефератът отразява пълно и вярно съдържанието на дисертацията. Справката за приносите съдържа реалните научни постижения на докторантката. По темата на дисертацията са направени 10 научни публикации в научни издания с рецензентски апарат. Две от публикациите са на английски език в чуждестранни научни издания. Дисертацията напълно удовлетворява изискванията към труд за получаване на степента “доктор”.

Въз основа на високите ми положителни оценки за дисертационното изследване и получените в него безспорни научни приноси ще гласувам да се даде на Катерина Атанасова Щерева образователната и научна степен ДОКТОР и призовавам останалите уважаеми членове на научното жури да гласуват за това предложение.

София, 15 август 2011 г.

Подпис:

/Проф. д-р Енчо Герганов/